

Lexicographic Bulletin

Vol 15 (1985)

Lexicographic Bulletin

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ
1985

Η συμβολή της βυζαντινής κληρονομιάς στην
καλύτερη γνώση της νέας ελληνικής γλώσσας

Stavros Manesis

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ

1985

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ
BULLETIN LEXICOGRAPHIQUE
15 (1983)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ

1985

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΤΕ ΚΟΙΝΩΣ ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ

Λεωφόρος Συγγροῦ 129 - Β. Δίπλα 1. Ἀθήνα 117 45

Διευθύνων : ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

ACADEMIE D'ATHENES
CENTRE DE REDACTION DU DICTIONNAIRE HISTORIQUE
DU GREC MODERNE (LANGUE COMMUNE
ET DIALECTES)

129, Bd Syngrou - 1, rue V. Dipla. Athènes 117 45

Administrateur : NICOLAS G. CONTOSSOPOULOS

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδες
<i>Αγαπητού Τσοπανάκη: Πλαταμώνας</i>	5- 10
<i>Αντώνη Δ. Μπουσμπούκη: Τοπωνύμια από την Πιάλεια Τρικάλων</i>	11- 30
<i>Αντώνη Δ. Μπουσμπούκη: Λέξεις του ελληνο-ιταλικού γλωσσικού χώρου</i>	31- 48
<i>Δημητρίου Α. Κρεκούκια: Αρχαιοπινή τοπωνύμια Λευκάδας</i>	49- 59
<i>Νικολάου Γ. Κοντοσοπούλου: Επτανησιακά γλωσσογεωγραφικά</i> ..	61- 67
<i>Νικολάου Γ. Κοντοσοπούλου: Λημνικά γλωσσικά</i>	69- 76
<i>Άντας Κατσίκη-Γκιβάλου: Η γλώσσα του Παλαμά και των δημοτικών τραγουδιών</i>	77-102
<i>Ελευθερίας Γιακουμάκη: Η αισθητική αξία της παραβίασης του γλωσσικού κανόνα στην ποίηση</i>	103-113
<i>Σταύρου Γ. Κατσουλέα: Βυζαντινά επώνυμα Ικαρίας</i>	115-134
<i>Χριστίνας Μπασέα-Μπεζαντάκου: Γλωσσογεωγραφικές παρατηρήσεις στο ιδίωμα της περιοχής Αλαγονίας</i>	135-164
<i>Θανάση Νάκα: Λαϊκή γλώσσα και δημοτικό τραγούδι</i>	147-158
<i>Θανάση Νάκα: Μετοχικά</i>	159-197
<i>Άγγελου Γ. Αφρουδάκη: Καλυμνιακά Τοπωνύμια, Α'</i>	199-214
<i>Γιάννη Ηλιούδη: Αλλόφωνα του λ στο γλωσσικό ιδίωμα των προσφύγων από το Καβακλί της Αν. Ρουμελίας</i>	215-231
<i>Χριστίνας Μπασέα-Μπεζαντάκου: Παρωνύμια από περιοχή της Έξω Μάνης</i>	233-257
<i>Γιάννη Ηλιούδη: Το προθετικό «α» στο γλωσσικό ιδίωμα των προσφύγων από το Καβακλί της Ανατολικής Ρουμελίας</i>	259-269
<i>Χρυσ. Τσικριτσή-Κατσιανάκη: Μερικά διορθωτικά στα «οικογενειακά μας ονόματα» του Μ. Τριανταφυλλίδη</i>	271-277
<i>Σταύρου Μάνεση: Η συμβολή της βυζαντινής κληρονομιάς στην καλύτερη γνώση της νέας ελληνικής γλώσσας</i>	279-300

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

<i>Ελευθερία Γιακουμάκη: Αναστασίου Καραναστάση «Ιστορικό Λεξικό των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας»</i>	301-310
<i>Michel Contini: Giulio Paulis «Lingua e cultura nella Sardegna bizantina»</i>	311-316

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

<i>Άντας Κατσίκη-Γκιβάλου: Μιχάλης Χρ. Οικονόμου (1896-1984)</i>	317-323
--	---------

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Η μικρή αυτή μελέτη μου ανακοινώθηκε για πρώτη φορά στο 13ο Συνέδριο Βυζαντινολογικών Σπουδών, το Σεπτέμβρη του 1966, στην Οξφόρδη της Αγγλίας, όπου έλαβα μέρος με την έγκριση και τα έξοδα της Ακαδημίας Αθηνών, συντάκτης τότε του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσας.

Συνταξιούχος της υπηρεσίας αυτής από το 1973, δεν βρήκα ευκαιρία να τη δημοσιεύσω στους δύο τόμους του απ' αυτήν εκδιδόμενου Λεξικογραφικού Δελτίου, επειδή προηγούντο δύο άλλες μακρές μελέτες μου.

Από τότε, βέβαια, και με την βασική των ανακοινώσεων μορφή που είχε και με την πάροδο του χρόνου χρειαζόταν κάποια ανανεωτική ενημέρωση. Θα προσπαθήσω να το κάμω σήμερα.

Σκοπός μου δεν είναι να εξαντλήσω αυτό το τεράστιο θέμα ούτε να ισχυριστώ πως είμαι ο πρώτος που κάνω αυτή την ανακάλυψη. Ο τίτλος της, άλλωστε, «συμβολή», δείχνει το πράγμα. Όλοι όσοι ασχολούνται ή ασχολήθηκαν με βυζαντινά θέματα, με τη βυζαντινή κληρονομία και σύγκαιρα με τη νεοελληνική πραγματικότητα τη ζυμωμένη με την εκκλησιαστική παράδοση σε τέχνη και υμνολογία, έχουν διαπιστώσει, διαπιστώνουν συνεχώς πόσο σφιχτά είναι αδελφωμένες η μία με την άλλη περίοδο και ζωή και πόσο η γνώση της μιας βοηθεί στην καλύτερη γνώση της άλλης.

Από τους πολλούς διακεκριμένους σχετικούς ερευνητές, Έλληνες και ξένους, που ετόνισαν το πράγμα, εξέχουσα θέση κατέχουν: ο δημιουργός της νεοελληνικής γλωσσολογικής επιστήμης Γεώργιος Χατζιδάκις (με το βασικό του έργο κυρίως *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*¹, και, ο κάπως λιγότερο, απ' όσο του άξιζε, γνωρισμένος βυζαντινολόγος Φαίδων Κουκουλές, με τον εξάτομο της σειράς του «βυζαντινού βίου και πολιτισμού»², στον οποίο δεν αρκείται να αποθησαυρίσει κάθε τι που αναφέρεται απλώς στο θέμα του, αλλά και με τη μεγάλη αγάπη παλαιού λεξικογράφου που υπήρξε (συντάκτης του Ιστορικού

1. Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, τόμοι 1-2, Αθήναι 1905-1907.

2. Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Τόμοι 1-6, Αθήναι 1948-1957

(Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών).

Λεξικού, 1911-1926, και διευθυντής του, 1926-1931) επιμένει, ιδιαίτερα, και συγκριτικά προς τα νέα ελληνικά, στην εξέταση των λέξεων, των φορέων αυτών κάθε έννοιας και βιώματος, του αντίστοιχου «βίου-πολιτισμού» γενικότερα. Την αγάπη του, άλλωστε, αυτή, και την προσφορά του την έδειξε σε πλήθος άλλο ιστορικών και γλωσσολογραφικών άρθρων του δημοσιευμένων σε επιστημονικά και άλλα περιοδικά, και μάλιστα στο «Λεξικογραφικόν Αρχεῖον»³, (πρόδρομο του Λεξικογραφικου Δελτίου⁴, που εκδίδονταν και εκδίδεται, το δεύτερο, από το Ιστορικό Λεξικό), στο από τον ίδιο εκδιδόμενο «Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών»⁵ (από το 1924 και μέχρι του θανάτου του), στο επιστημονικό περιοδικό Αθηνά⁶, στο Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος⁷, κλπ.

Μολονότι δεν είμαι ειδικός βυζαντινολόγος, η μακρά υπηρεσία μου (από το 1946 μέχρι το 1973) στη σύνταξη του «Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης» της Ακαδημίας Αθηνών⁸ μου έδινε καθημερινές αφορμές για να γίνομαι ανιχνευτής των βυζαντινών πηγών και βοηθημάτων, αφού, χωρίς αυτά, δεν ήταν δυνατό ν' ανταποκριθώ, καθώς και οι άλλοι συντάκτες-συνεργάτες, φυσικά, στη φύση του Λεξικού, που έχει σκοπό να εξετάζει τις λέξεις από τη γένεσή τους μέχρι σήμερα, με τις αδιάκοπες φθορές-μεταβολές τους καθ' όλη τη διάρκεια του μακραίωνα βίου των, με όλες τις εθνικές αντιξοότητες της φυλής μας, του έθνους μας. Και αυτήν ακριβώς την εμπράγματη διαπίστωση θέλω να τονίσω με την ταπεινή μου τούτη μελέτη, που έχει πρακτικό, ενδεικτικό χαρακτήρα παρά περισπούδαστο, θεωρητικά δογματικό.

Ξεφυλλίζοντας, π.χ., τους μέχρι σήμερα εκδεδομένους τόμους του ΙΑΝΕ (α-γεροδάσκαλος), σταματάς κάθε τόσο σε λέξεις αυτούσιες βυζαντινές-συνεχιστές πανάρχαιης (μέσω της ελληνιστικής και βυζαντινής) παράδοσης: σε τύπους λέξεων κατασπαρμένων σήμερα σε κάθε γωνιά του ελλαδικού και ελληνόφωνου χώρου μας. Σε φράσεις ακόμα και παροιμίες και στίχους, ελάχιστα παραλλαγμένες ή και με το φακό του ερευνητή ανακαλυπτόμενες, που δείχνουν ολοφάνερα μια συνέχεια εκπληκτική, αν αναλογιστεί κανείς τις τόσες περιπέτειες κ' επιμειξίες του Ελληνισμού με ξένους βαρβάρους και πολιτισμένους

3. Λεξικογραφικόν Αρχεῖον της Μέσης και Νέας Ελληνικής, Αθήναι 1914-1923.

4. Λεξικογραφικόν Δελτίον της Ακαδημίας Αθηνών (εκδίδεται με την επιμέλεια του Διευθυντού του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης).

5. Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι 1924 κεξ.

6. Αθηνά, περιοδικόν σύγγραμμα της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Αθήναι 1889 κ.εξ.

7. Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, ιδρυτής-διευθυντής Γεώργιος Δροσίνης, Αθήναι.

8. Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Α', Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής (της τε κοινής και των ιδιωμάτων), τόμοι 4, Αθήναι 1933-1980.

κατακτητές και καταστροφείς, των τριών ηπείρων (Ευρώπης και Ασίας και Αφρικής) και μάλιστα με Σλάβους και Φράγκους και Τούρκους.

Μια συγκριτική και στατιστική εξέταση όλων των μέχρι σήμερα τυπωμένων λέξεων στους τέσσερεις αυτούς τόμους, μπορεί να μας οδηγήσει δειγματοληπτικά και αλάνθαστα (λαμβάνομένου υπόψι ότι το Α μόνο περιέχει το ένα έκτο του όλου ελληνικού λεξιλόγιου) στη μεγάλη σχέση και συνέχεια της νέας ελληνικής με την αρχαία, ιδίως την ελληνιστική, και τη βυζαντινή παράδοση, όχι μόνο λεξιλογικά, σημασιολογικά, αλλά κυρίως φωνητικά, γραμματικά γενικότερα. Μ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε και τον βαθμό των άλλων, ξενόγλωσσων, επιδράσεων.

Λίγα παραδείγματα ενδεικτικά του πράγματος: Στο λήμμα *αβγό* έχουμε τύπο *αβγόν*, από την *Κάσο*, *Κάρπαθο* και το *Λιβύσσι της Λυκίας*, όπως ακριβώς στα βυζαντινά, και *ακόλουθα* τύπους *αβκόν*, *αφκόν* στην Κύπρο. Σήμερα ο τύπος *αβγό*, *κοινός*, έχει αντικαταστήσει ολότελα το *αρχ. ωόν*⁹.

Το παράγωγο *αβγάτος* (γεμάτος *αβγά*, *αβγωμένος*), από την *Ήπειρο*, *Πάρο*, *Πελοπν. κ.α.*, είναι αυτούσιο το βυζαντινό, όπως μας το παραδίδει ο *Πρόδρομος*: «και κέφαλος τριπίθαμος *αβγάτος* εκ το *Ρήγιν*»¹⁰.

Το επίθ. τούτο μου εγέννησε την υποψία ότι είναι το πρόδρομο του ρ. *αβγατίζω*, και να πώς: Στο *ΙΑ* το ρ. ετυμολογείται από το ελληνιστικ. επίθ. *εκβατός*, που έγινε *εγβατός*, με αντιμετάθεση των φθόγγων, όπως το *εκβάλλω-εγβάλλω-βγάλλω*. «Ιδέ Γ. Χατζιδ. εν Επιστ. Επετ. Πανεπ. (1909/10) 92 κεξ. Ο τύπος *εβγατίζω* ήδη παρά *Σαχλίκ. Γραφαί και Στίχοι* στ. 176 (έκδ. Wagner, σ. 69) «ο μάστορας ο ζαριστής πιστεύγει να *εβγατίση*»... Ο βυζαντινός αυτός τύπος παραδίδεται σήμερα από την Κύπρο και τη Χίο. Κ' εδώ έχω να κάμω την παρατήρηση ότι: από τη σωρεία των τύπων (18), που απαντούν σε όλο σχεδόν τον ελληνικό χώρο (ελλαδικό και ελληνόφωνο) — εκτός του χαρακτηρισμού της λ. ως κοινής — μόνο δύο «διατήρησαν» το αρνητικό ε. Η δυνατότητα, βέβαια, της αποβολής και αντικατάστασής του, κατά τη συνεκφορά, με προηγούμενο τελικό-α, όπως είναι και η *εβγάτιση* (μόνο στη *Μύκονο* και συνήθως στον πληθ. *εβγάτισες*) και σημαίνει «τα οικιακά σκεύη και έπιπλα τα οποία τρόπον τινά θεωρούνται ως προσθήκαι της οικίας», κατά το *ΙΑ*, που δεν ξεχωρίζει ότι τη σημασία την έχει η λέξη, στη *Μύκονο*, μόνο στον πληθ. Στην *Κύθνο*, απόπου δίνεται με παράδ. αυτή η ιδιαίτερη σημασία, δεν δηλώνεται, άν στον ενικό ή τον πληθ. την έχει η λ. στη *Μύκονο*.

Συνακόλουθα, δίνονται από το *ΙΑ* οι παράγωγες λέξεις *αβγάτα*, *αβγατίδι*, *αβγατισιά*, *αβγατισιάρης*, *αβγάτισμα*, *αβγατιστής*, *αβγατιστός*, *αβγάτιστος*, *αβγατούδι*, *αβγατυνέσκω*, *αβγάτομα*.

9. Για τη λέξη βλ. Γ. Χατζιδ., ΜΝΕ 2,322 και 328-329.

10. Κατά ηγουμένων 3,153 έκδ. Hesselring - Pernot, σ. 55.

Η ύπαρξη του αρκτικού ε μόνο στους δύο παραπάνω από τους 18 τύπους του αβγατίζω από το σπάνιο ελληνιστ. αβγάτος^{10β} ίσως θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην αναζήτηση της ετυμολόγησης όλων των παράγωγων αυτών από το βυζαντ. επίθ. αβγάτος, που είναι συνών. του αβγωμένος (πολύ συνηθ. μετοχή, από το ρ. αβγώνω) που λέγεται για τα ψάρια, ιδιαίτερα όταν βρίσκονται στην περίοδο του οργασμού των. Ακόμα λέμε και κότα αβγωμένη. Πβ. και αβγοτάραχο παρακάτω. Στις περιπτώσεις αυτών των λέξεων δίνεται η έννοια του πλήθους, της αύξησης, που έχουν ως παράγωγα του αβγατίζω, το οποίο θα μπορούσε να είναι κάλλιστα το πρώτο παράγωγο του επίθ. αβγάτος. Πβ. ακόμα και το ρ. αβγάζω (ίσως κατά το σχετικό επιάζω η κατάλ.) που δίνεται από τον Πόντο με τους τύπους ωβάζω-ωβγάζω — κατά τα ωόν - ωβόν - ωβγόν, που σημαίνει γεννώ αβγά — και είναι γνωστό πόσα μπορεί να γεννήσει μία και μόνη όρνιθα. Το επίθ. αβγάστικος, με τύπο ωβάστικος στον Πόντο, ετυμολογείται από το αβγάζω, στο ΙΑ, έχει τη σημ. της «πολυτόκου» όρνιθας: ωβάστικον κοσσάρα (στον Πόντο).

Στην περίπτωση όμως της ετυμολόγησης από το αβγάτος, μένει η δυσκολία της ερμηνείας του αρκτικού ε στους τύπους εβγατίζω, εβγάτιση ό.π.^{10γ} Το ρ.*αβγατώνω, αντί αβγατίζω, που υποδηλώνει η λ. αβγάτωμα (υπερτίμηση αξίας πράγματος σε πλειστηριασμό) εύκολα μπορεί να βγει από το αβγάτος. Μόνο στη Θράκη το ουσ. Αλλά και από το αβγατίζω, «παρασυσχετισθέν κατά τα εκ των εις -ώνω παραγόμενα» — θά λεγα με επίδραση κάποιου σχετικού ρήματος, όπως το ακριβώνω (υπερτιμώ), που λέγεται στην Κύπρο, Χίο (ΙΑ), αλλά και στη Μύκονο και αλλού, όσο ξέρω.

Στο λήμμα αβγολογώ του ΙΑ υπάρχει τύπος αβδουλουγώ, από το Αδραμύτιο. Το ΙΑ παραπέμπει γι αυτόν, για την τροπή του συμπλέγματος βγ σε βδ, στο συγγενικό αβδοτάριχα, αντί αβγοτάριχα, του Πρόδρομου(3,281 C. Έκδ. Hesseling-Pernot:) «και πωρινά αβδοτάριχα δια την ανορεξίαν». Η σύμπτωση του βυζαντινού με το νέο μας αναγκάζει να θεωρήσουμε, και αντίστροφα, σωστό το βυζαντινό, και να μην υποθέσουμε λαθεμένη τη γραφή, όπως κάνει π.χ. το ΙΑ παραθέτοντας το ίδιο χωρίο στο λήμμα αβγοτάραχο υπό τον τύπο αβ(γ)οτάραχα, με το γ δηλαδή αμφίβολο.

Η γλώσσα του Ησύχιου «μάκτρα. αβάκιον, ένθα μάσσουσι το άλευρον» μας υποχρεώνει να υποθέσουμε ότι στο αβάκιον έχει την αρχή του ο κυπραίικος

10β. Γαλ. 19.354 (στις σημ. του διερχόμενος από το εκβαίνω σ. 55).

10γ. Ίσως από τα συμβαίνοντα στο νότιο χώρο — στη Μύκονο κατά κανόνα — όπου στα ρήματα η αύξηση στον παρατατικό και αόριστο, όταν δεν τονίζεται, είναι ε: αβγατίζω λοιπόν, εβγάτισα, εβγάτιση - εβγατίζω Σαχλίτζης.

11. Ανάλογα, βέβαια, και το εκβαίνω--εββαίνω- (ε) βγαίνω.

τύπος αβάτση η, του ΙΑ, που τοποθετείται στο υποθετικό λήμμα αβάκη η, και θα σχηματίστηκε κατά τα συνών. μάκτρα ή σκάφη (κατά το γένος).

Αν λάβουμε υπόψη τους τύπους της λ. άντζα, ανζα (Μακεδ.), άζα (Κάρπ., Μύκονος) και αντζί, αζί (Κάρπ.-Μύκ.) και αζώναρος (Κάρπ.) αζώναρος (Μύκ.) — τα πρώτα: άζα, αζί, στη σημ. της κνήμης, και τα άλλα, της μεγάλης κνήμης — και τα συσχετίσουμε με τα χωρία του Ευστάθιου Θεσσ/νίκης (Λεξ. Δουκ. στη λ. Eustathius ad Iliad II 1929): «Μυών η γαστροκνημία εστίν, ην η των πολλών γλώσσα άνζαν φησί, συγκειμένην εκ νεύρων πολλών και συνεστραμμένων σαρκών» (1061.40) και «Κώληπα δε λέγει την αγκύλην, κατά τους παλαιούς την περί τας ιγνύας, ήν τινες άνταν ή άνζαν φασί» (1327.52), τότε, αφενός μεν μπορούμε να στηρίζουμε την ετυμολογία των λέξεων άντζα, αντζί από τα άντα, αντίον¹², αφετέρου δε να χρονολογήσουμε το φαινόμενο ντζ νζ, θεωρώντας τον 12ο αι. του Ευστάθιου ως terminus post quem, και, τέλος, να θεωρήσουμε ορθό τον παραδιδόμενο βυζαντινό τύπο άνζα και να μη αμφιβάλλουμε, όπως ο Κουκουλές, «μήπως το νζ είναι γραφική παράστασις του ντζ». Άλλωστε ο ίδιος, αυτόθι, γράφει: «εάν παρατηρήσει τις ότι... το οικογενειακόν επίθ. Αντζάς λέγεται και Ανζάς (σε έγγρ. του ΙΑ' αι.: «Θεοτόκε βοήθει με τω σω δούλω Νικήτα Χαρτουλαρίω της Δύσεως και τω Ανζά»¹³, δε θα θελήσει να απορρίψει τον από τον Ευστάθιο μαρτυρούμενο τύπο άνζα». Τέλος, η άνζα του Ευστάθιου μπορεί να δικαιολογήσει και το σημερινό «μακεδονικόν» (οπως χαρακτηρίζεται σε δελτίο του ΙΑ) άνζα, και το ανζί της Καρπάθου, καθώς και τα ανάλογα χανζάρι (κοιν. χατζάρι) — τύπος από τους Γκριντάδες της Μακεδονίας. χόνζιας κοιν. χότζας (μέσω του χόντζας) στο Μαρμαρά της Προποντίδας, κιμινζής (κοιν. γκεμιτζής), ο ναύτης, λόνζα (από το λόντζα, πολλαχού κατά το ΑΙΑ) στην Αιτωλία, λόνζια, στην Ήπειρο, και νερανζούλα (κοιν. νερα-ν-τζούλα) στην Κάρπαθο¹⁴. Μια μικρή, αλλά βασική παρατήρηση είναι ότι δε μπορεί κανείς να στηρίζεται απόλυτα σε όλα τα δελτία του ΑΙΑ, ειδικά για τη φωνητική ακρίβεια των καταγραφεισών λέξεων-τύπων, αφού πολλά προέρχονται (τα χειρόγραφα, από τα οποία αποδελτιώθηκαν), από χειρόγραφα συλλογέων μη ειδικών και ιδίως ως προς τη φωνητική απόδοση (π.χ. των συνιζανόμενων φωνηέντων συλλαβών). Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται

12. Βλ. Γ. Χατζιδ., ΜΝΕ 2, 434. Κ. Άμαντο, Λεξικογρ. Αρχ. 6 (1923), 112 κ.εξ., και Φ. Κουκουλέ, στο Αφιέρωμα Γ. Χατζιδ. 34-35, υποσημ. 8. Επίσης ΙΑΝΕ στη λέξη.

13. Βλ. Κ. Κωνσταντόπουλου, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου, 95-155.

14. Με το φαινόμενο της ηχηροποίησης των «ημίκλειστων φθόγγων» τσ και τζ εις σ και ζ, αντίστοιχα, βλ. την εργασία μου (που αποιέλεσε και τη διδακτορική μου διατριβή): Τροπή των συμφώνων ΤΣ και ΤΖ εις Σ και Ζ εις τα νότια ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, Λεξικογραφικόν Δελτίον Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 10 (1965), σσ. 97-179.

ακόμη στα ΧΙΑ που προέρχονται από αντιγραφή παλαιών χειρογράφων του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», που εχάθησαν, και στα οποία γίνεται προσπάθεια καθαροποίησης με κάποια τάση «ψευδούς αποκαταστάσεως». Το πράγμα όμως ξεκαθαρίζει αρκετά με τη διασταύρωση με τα βυζαντινά...

Στην ίδια εργασία μου (ΤΣ ΤΖ, σελ. 130) παίρνοντας αφορμή από το τοπωνύμιο της ιδιαίτερης πατρίδας μου Μυκόνου Κοσομούτης, που το βρήκα και σε έγγρ. του 1663¹⁶, βοηθήθηκα στην υποστήριξη της άποψης του Γ. Χατζιδ¹⁷, και Κ. Αμαντου¹⁸ για τη σχέση του κουτσός προς το α' συνθετικό κοφο- πολλών λέξεων που απαντούν παράλληλα στο Βυζάντιο και σήμερα. Το κοφο- δηλαδή (από το κόπτω), με τσιτακισμό του ψ, παλαιό, ήδη βυζαντινό, κοτσο- έγινε κουτσο- και με απόσπασή του μας έδωσε το επίθ. κουτσός.

Στους βυζαντινούς χρόνους υπήρχαν παράλληλα επώνυμα ανθρώπων που τους είχαν μείνει από επιβληθείσα για παράπτωμα ποινή, για το οποίο υπέστησαν ακρωτηριασμό μύτης, χειλέων, χεριών ή δακτύλων τους. Από το έργο του Φ. Κουκουλέ (Βυζ. Βίος 6,478) παίρνω τα Κουτσομούτης και Κοφομούτης και Κοφόροινος, παρά τα Ρινότμητος, Κουτσοδάκτυλος και Κουτσοχέρης.

Τέτοια επώνυμα, καθώς και προσηγορικά σύνθετα υπάρχουν και σήμερα, με πρώτο συνθετικό το κοφο- ή κουτσο- και δεύτερο το αποκοπτόμενο μέλος του σώματος και, κατ' επέκταση, τμήμα άλλου αντικείμενου.

Στη Μύκονο (Τροπή των συμφ. ΤΣ ΤΖ, σελ. 130) απαντούν ιδιαίτερα τά: Κοσοχείλης και Κοσάφτης, κοσόριος (κοτσόριος<κοψόριος, για σκύλο με κομμένη ουρά (πβ. κουσόριος, στην Άνδρο), κοσοχέρης. Άς θυμηθούμε, εδώ, ότι παρά το συνηθέστατο σημερινό επώνυμο Κουτσοχέρης-Κουτσοχέρας, πολλοί ονομάζουν «κοψοχέρηδες» εκείνους που μετάνιωσαν διότι ψήφισαν πολιτικούς που εκ των υστέρων τους εξαπάτησαν στις επαγγελίες τους και γιαυτό στις επόμενες εκλογές θα προτιμούσαν να κόψουν το χέρι τους παρά να τους ξαναψηφίσουν...

Σημειώνω ακόμη τα: κοσοτσέρα (για κατσίκι με σπασμένο κέρατο) Μύκονος, Άνδρος, ενώ κουτσοχέρης (π.χ. τράγος) αλλού, και Κοσοκέρης επών. σε έγγρ. του 1769 από τη Μύκονο: «Στέφανος του Κοσοκέρη ο υιός»¹⁹. Βλ.

15. Βλ. υποσημ. 14.

16. Βλ. Γ. Πετρόπουλου, Νοταριακαί πράξεις των ετών 1663-1779. Παράρτημα της Επιστημονικής Επιτηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1960, αριθ.εγγρ. 112, στίχ. 5.

17. Βλ. Γ. Χατζιδ., ΜΝΕ 2, 413.

18. Βλ. Αθηνά 28 (1916), Λεξικογρ. Αρχείον 124 και 6.109.

19. Αριθ. ΓΙΑΚ 60: «1769 μαρτίου πρώτη. Κατάστιχον της εφετινής χρονιάς του κεφαλοχάραιου πανδρεμένων και ελεύθερων τα ονόματα τρωφών».

πολλά παραδείγματα στη μελέτη μου ΤΣ ΤΖ, σελ. 130. Κουσοκέφαλος Άνδρος κοσοτσέφαλος Μύκ. και σε τραγ. «σαρδέλα κοσοτσέφαλη...» (με κομμένο κεφάλι). κοσομυτίζω ή κοσοφουντίζω το βασιλικό. (αποκόβω τις φούντες, τις άκρες των κλαδιών του ή και κλήμα (αμπελιού), για να πάρουνε τη δύναμη τα σταφύλια).

Ενισχυτικό της παράδοσης για τους «κοσομύτηδες», εκτός από το μυκον. τοπωνύμιο Κοσομύτης (από κάποιον φερόνυμο ιδιοκτήτη του μέρους, πιθανόν υπάρχει στη Μύκονο και Τήνο ως επώνυμο το Ασημομύτης. Πβ. και του Κουκουλέ τά: Αργυρομύτης ή Ασημομύτης και Χαλκομύτης (Βυζαντ. βίος... 6,478). Τα Κοψάφτης και Κοψαχείλης υπάρχουν σήμερα σε πολλά μέρη ως επών., και μπορεί κανείς να τα βρει εύκολα στον τηλεφωνικό κατάλογο της Αττικής, όπου έχει εγκατασταθεί σχεδόν ο μισός πληθυσμός της Ελλάδας. Κοντά σ' αυτά βλέπε και τα παράλληλα Κουτσάφης, Κουτσούρης, Κουτσοπόδης, Κούτσουρος (που έγινε στην Κύπρο Κούσουρος...).

Πόσο χρήσιμη, πόσο αναγκαία είναι η μελέτη της βυζαντινής γραπτής παράδοσης, φαίνεται και από άλλες πολλές λεπτομέρειες, ασήμαντες ίσως από πρώτη ματιά. Είναι γνωστή π.χ. σήμερα η τάση πολλών αγράμματων ή ελλειπτικά μορφωμένων νεοελλήνων να αποκαθιστούν... λαθεμένα (κατά τη λεγόμενη «ψευδή αποκατάστασιν») τύπους λέξεων που τους νομίζουν ως εσφαλμένα προφερόμενους από τους πολλούς. Έτσι, συμβαίνει π.χ. ώστε μερικοί γνωρίζοντας ότι πολλές δημοτικές λέξεις και τύποι που περιέχουν τα συμφωνικά συμπλέγματα και τους φθόγγους φτ, χτ, τσ(ι), τσ(ε), τζ(ι), τζ(ε) προφέρονται από τους μορφωμένους με τα αρχικά ορθά πτ, κτ, κ(ι), κ(ε), προσπαθούν να προσαρμόσουν και άλλες, που τα έχουν αρχικά τα πρώτα, σ' αυτές. Έτσι, προφέρουν κιμινιέρα, κίτι, κιαρούχια, παπούκια, αλαγκιάς, δέκτηκα, αντί των: τσιμινιέρα, τσίτι, τσαρούχια, παπούτσια, αλατζιάς κλπ. Το φαινόμενο, άλλωστε, έχουν παρατηρήσει πολλοί, και πρώτοι οι Γ. Χατζιδ. (Ακαδημικά αναγν. 3,169) και ο Φ. Κουκουλές (Γλωσσικά εκ Κύθνου, στο Λεξικογρ. Αρχ. 6,290). Πβ. Σ. Μάνεση, Τροπή συμφ. ΤΣ ΤΖ, σ. 156.

Το φαινόμενο λοιπόν αυτό που παρατηρείται και σε ημιμαθείς ψευτοαριστοκράτες, στην προσπάθεια τους να ελληνίσουν, μαρτυρείται και στο Βυζάντιο. Ο Ν. Πολίτης (Λαογρ. Σύμμ. 3,189-190) κρίνοντας το άρθρο του Στ. Ξανθοῦδ. «Ο ποιητής Σαχλίκης και οι δικηγόροι της Κρήτης προ πέντε αιώνων» (Περιοδ. Παναθήναια 18<1909> σ. 177-180) κακίζει τον συγγραφέα επειδή «ζητεί να προσαρμόσει το κείμενον του Σαχλίκη εν πάσι προς το σημερινόν κρητικόν ιδίωμα», επιλέγων ότι «οι εκδόται δημοδών μεσαιωνικών κειμένων δεν πρέπει να παρεκκλίνωσι του θεμελιώδους κριτικού κανόνος, καθ' ον εν τη εκδόσει επιζητείται η αποκατάστασις του κειμένου ως εγράφη υπό του συγγραφέως... Σκόπιμοι μεταβολαί εν δημοτικοίς κειμένοις είναι συνηθέσταται και σπανίως εν αυταίς παρατηρείται συμφωνία του γραπτού λόγου προς τον

προφορικόν. Προέρχονται δε κατά το πλείστον αι μεταβολαί αύται εκ της επηρείας του σχολείου. Ο Σαχλίκης, ως μας πληροφορεί ο ίδιος, εφοίτησεν εις το σχολείον μέχρι της μειρακικής ηλικίας, και δεν φαίνεται παράδοξον ότι άλλους μεν τύπους της δημώδους ανεπιγνώστως μετέβαλλε κατά τα σχολικά διδάγματα, άλλους δ' εξ αμαθείας διέφθειρεν, υπολαμβάνων ότι διορθώνει αυτούς. Εν τω χειρογράφω απαντώμεν χαρακτηριστικώτατα δείγματα της ημιμαθείας του ποιητού, τα οποία δια των διορθώσεων του εξηφάνισεν ο Ξανθουδίδης. Ούτω λ.χ. γράφει *νάπτης* (στ. 327), *νάπτες* (306, 307), *να πέπτη* (στ. 361), άτινα άνευ ανάγκης ο Ξανθουδίδης διορθώνει *ναύτης*, *ναύτες*, *να πέφτη*· μη δεν συνέβη ν' ακούσει και σήμερα ακόμη από το στόμα ημιμαθών παραπλησίους τύπους; νομίζοντες ούτοι ότι ο φθόγγος φτ προήλθεν εκ χυδαίας παραφθοράς του πτ, δεν λέγουσι πολλάκις *πτηνόν* (φθηνό), *απτός* (αυτός) κττ.;»

Η συνέχεια της γλώσσας παρουσιάζεται σε πολλές λέξεις όμοιας παραγωγής ή σημασίας, τόσο, που διαβάζοντας τα βυζαντινά, νομίζεις πολλές φορές πως διαβάζεις σημερινά, νέα ελληνικά. Αβάσταγος π.χ., κατά το ΙΛ, στο λήμμα *αβάσταχτος*, με διάφορους άλλους τύπους (*αβάσταος* π.χ.), που ξεκινούν απ' αυτόν και χαρακτηρίζονται κοινοί κι από τον Πόντο, από το βαστώ-*βαστιέμαι*, και όχι το *βαστάζω*, όπως οι άλλοι τύποι, εκτός από τις άλλες σημασίες σημαίνει και τον ανυπόμονο, τον ορμητικό, κοινά δε και στον Πόντο (την Κερασούντα) όπως ακριβώς και στα βυζαντινά: «καθάπερ γαρ ξυστήρα αυτόν είχεν ή άλλο τι εργαλείον προς τους αβαστάγους και ανυπομονήτους». (Βίος Νείλου νεώτ. G. 120, 156^B).

Πολλές σημερινές φράσεις, παροιμιακές και άλλες, παροιμίες κλπ. θα ήσαν ακατανόητες, αν δεν υπήρχε η βυζαντινή παράδοση. Πολλές απ' αυτές ερμηνεύει ο Φ. Κουκουλές στο κλασικο του έργο «Βυζαντ. βίος και πολιτισμός» και ιδιαίτερα στο Παράρτημα του Ε' τόμου, με τον τίτλο «Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα», Αθήναι 1952.

Παίρνω αποκεί ένα χτυπητό παράδειγμα: Συνηθέστατα οι νεοέλληνες χρησιμοποιούμε τη φρ. «έμεινα στα κρύα του λουτρού», όταν θέλομε να δηλώσομε ότι αποτύχαμε σε κάτι, διαψεύστηκαν οι ελπίδες μας για κάτι.

Τη φράση ερμηνεύει έτσι ο Κουκουλές: Κατά τους βυζαντινούς χρόνους οι λουόμενοι στα δημόσια λουτρά, που ήσαν ατμόλουτρα, για να μη μπουν απότομα στον εσώτατο και πολύ θερμό χώρο, και, απότομα πάλι, μετά το λούσιμο, να βγουν, περνούσαν, κατά ρωμαϊκή παράδοση, από τρία διαμερίσματα, που ο Γαληνός ονομάζει «οίκους», άνισα θερμασμένα. Το πρώτο μετά το γδύσιμο ονομαζόταν «ψυχρολούσιον» ή «κρύον», επειδή ο ατμοσφαιρικός αέρας του ήτανε ψυχρός.

Αφού έμεναν λίγο σ' αυτό οι μέλλοντες να λουστούν, προχωρούσαν στο δεύτερο, το «χλιαροψύχριον», για τον χλιαρό αέρα του, όπου και αλείφονταν με διάφορες αλοιφές για τριχόπτωση ή προφύλαξη του δέρματος και αποφυγή

εξανθημάτων· τέλος δε έμπαιναν στον εσώτατο χώρο, το «θερμόν», όπου γινόταν η εφίδρωση και η εντριβή.

Τώρα, όταν κανείς κάποτε, ενώ πήγαινε να λουστεί και βρισκόταν στο «κρύον», για ένα οποιοδήποτε λόγο, σεισμό π.χ., εχθρική επιδρομή, δυσάρεστη είδηση, δεν πρόφτανε να προχωρήσει στ' άλλα διαμερίσματα, κ' έφευγε άπρακτος, φυσικά το λούσιμό του διακοπτόταν, και ο σκοπός της μετάβασής του στα λουτρά ματαιωνόταν. Έτσι διατηρήσαμε την παροιμιακή φράση «έμεινα στα κρύα του λουτρού».

Εδώ θα ήταν η θέση τους να παραθέσω παράλληλα μερικές βυζαντινές παροιμίες και αντίστοιχες σ' αυτές νεοελληνικές, που παίρνω από τις δημοσιευμένες του Ν. Πολίτη, για να δείξω τη χτυπητή ομοιότητα και τη δύναμη της παράδοσης:

Βυζ.: «Από σαλού και μεθυστού την αλήθειαν άκουε».

Νέα: Από τρελό και μεθυσμένο (ή: παιδί) μαθαίνεις την αλήθεια.

Β.: «Η γραία το μεσοχείμωνον πεπόνιν επεθύμησεν».

Ν.: Η γριά το μεσοχείμωνο ξυλάγγουρο γυρεύει.

Β.: «Όπου πολλοί πετεινοί (ή: αλέκτορες), χρόνιος ο όρθρος».

Ν.: Όπου λαλούν πολλοί κοκόροι (ή: πετεινοί), αργεί να ξημερώσει.

Β.: «Αίμα, ύδωρ ου τελείται».

Ν.: Το αίμα νερό δε γίνεται.

Β.: «Άκαιρος πρόξενος, εις εαυτόν αφορά».

Ν.: Ελεύθερος προξενητής, για λόγου του γυρεύει.

Β.: «Ανεμοσυνάγματα, δαιμονοσκεδάσματα».

Ν.: Ανεμομαζώματα, διαβολοσκορπίσματα.—Στην Κύπρο: ανεμοσώρευτα.

Β.: «Γαλής απούσης, χορεύουσι μύες».

Ν.: Όταν λείπ' η γάτα, χορεύουν τα πορτίκια.

Β.: «Δέκα μέτρει, μίαν δε τέμνε».

Ν.: Δέκα μέτρα, κ' ένα κόβει.

Β.: «Διδάσκαλος διδάσκων, νόμους μὴ φυλάττων».

Ν.: Ω δάσκαλε, που δίδασκες, και νόμο δεν εκράτεις!

Β.: «Εισέλθετε, κύνες, αλήσετε, μισθούς δε μη παρέζητε».

Ν.: Μπάτε, σκύλοι, αλέστε κι αλεστικά μη δώστε.

Β.: «Εν ανομβρία, καλή και η χάλαζα».

Ν.: Στην αναβροχιά, καλό και το χαλάζι...

Β.: «Ναυς μεγάλη, κινδύνους μεγάλους».

Ν.: Μεγάλο καράβι, μεγάλη φουρτούνα (ή: μεγάλες φουρτούνες).

Β.: «Όρος όρει ου μείγνυται».

Ν.: Βουνό με βουνό δε σμίγει.

Β.: «Ο τω ζέοντι καείς, φουσά και το ψυχρόν».

- N.: 'Οπου καεί στη σούπα, (ή: το χυλό) φουσά και το ξινόγαλο.
 B.: «Σύντομος ψαλμός, αλληλούια».
 N.: Κοντός ψαλμός...
 B.: «Εκ ρόδων άκανθα».
 N.: Από ρόδο βγαίνει αγκάθι... (και νεοελλ. συμπλήρωμα: κι από αγκάθι βγαίνει ρόδο.
 B.: «'Απαντ' ανώμαλα, ο δε γάμος τη Τετράδι».
 N.: 'Ολα μας ανάποδα, κι ο γάμος τη Δευτέρα-ή και: την Τετράδη. Πβ.
 και: 'Ολα του γάμου δύσκολα, κ' η νύφη γκαστρομένη.
 B.: «Οίω διδασκάλω πάρει, τοιάδε και μαθήσει».
 N.: Μ' όποιον δάσκαλο καθίσεις, τέτοια γράμματα θα μάθεις.
 B.: «'Αλλοι οφθαλμοί γλαυκός, έτεροι δε λαγωού».
 N.: 'Αλλα τα μάτια του λαγού, κι άλλα της κουκουβάγιας...
 B.: «Ουρανός αίθριος, αστραπήν ου πτοείται».
 N.: Καθαρός ουρανός, αστραπές δε φοβάται.
 B.: «'Οπου γάμος και τρυφή, Ιωάννης ο λίχνος = λαίμαργος).
 N.: 'Οπου τάβλα και μαντήλι, δέξου τον τον κυρ-Βασίλη»).

Πλήθος από τέτοιες εκπληκτικές ομοιότητες μπορεί να βρει κανείς φυλλομετρώντας τους έως τώρα εκδεδομένους τέσσερεις τόμους του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο γνωστότατος και ως «Πτωχοπρόδρομος», είναι ακένωτη πηγή τύπων και λέξεων και φράσεων που ζουν ακόμα έντονα στη γλώσσα μας. Συνήθως λογιωτατίζει κι αυτός, κατά τη συνήθεια όλων των βυζαντινών, που δεν έγραψαν τη λαλούμενη γλώσσα, όταν μάλιστα απευθύνεται στον αυτοκράτορα, όπως μας δείχνει κι αλλού ο Ευστάθιος π.χ., μαζί με άλλους, όταν διαστέλλει την «των πολλών γλώσσαν», από την επίσημη, τη γραφόμενη.

Ο χρονογράφος Δούκας π.χ. γράφει (100,16) σχετικά: «ως έπος χυδαίον ειπείν, αφ' εμπρός τεσσαρακοστή και όπισθεν Πάσχα». Σε στιγμές όμως θυμού, θλίψης για το κατάντημά του η περιφρόνησης για κάποιον, γυρίζει, χωρίς να το θέλει, ο Πρόδρομος στη «γλώσσα των πολλών», στην καθημερινή του γλώσσα. Έτσι, π.χ., στον στίχο 129 του Β' βιβλίου του «Κατά ηγουμένων»:γράφει: «Και λέγει την γυναίκα του: Κυρά, και θες τραπέζιν...». Ο θυμός του τον κάνει ν' ανακατεύει το «λέγει» με το «κυρά» και το «θές». Στον στίχο 134 ξεσπά νεοελληνικότατα: ««Ανάθεμά με, βασιλεύ, και τρεις ανάθεμά με». Εδώ διατηρεί μόνο το επίσημο, τυπικό, «βασιλεύ». Στον στίχο 137: «Και ουδέν τρέχουν τα σάλια μου ως τρέχει το ποτάμιν». Η φρ. κατά το α' ήμισυ πολύ συνηθισμένη σήμερα. Στο ποίημα, τέλος, «Προς τον βασιλέα Κύριον Μανουήλ Κομνηνόν», βιβλ. I, στίχ. 86, το μεγάλο, καθαρό ξέσπασμα του απλού βυζαντινού στην

τρεχόμενη γλώσσα του: *Ανάθεμα τα γράμματα, Χριστέ, και που τα θέλει!* Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θα ξεθύμαινε κι ο νεοέλληνας!

Ο Φ. Κουκουλές (Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδών 1,27) γράφει σχετικά με τη σχέση λαλούμενης και γραφόμενης γλώσσας: «Ο Ευστάθιος παρέχων πληροφορίας εις διάφορα κεφάλαια του ιδιωτικού βίου αναφερόμενος, είναι πολλάκις ηναγκασμένος ου μόνον πραγματικήν περιγραφήν να κάμει, αλλά και ν' αναφέρει τας δημώδεις λέξεις, ας οι τότε εν τω βίω μετεχειρίζοντο... Ο συγγραφεύς, όστις, ως ομολογεί, (Opusc. 295,10) εμίσει το ακράτως βάρβαρον, επόμενος και τη των συγχρόνων συνηθεία, πολλάκις εξαλλοιοί και εξελληνίζει τα υπ' αυτού μηχανευόμενα λαϊκά στοιχεία. Δυστυχώς την εξαλλοίωσιν ταύτην δεν δυνάμεθα να παρακολουθήσωμεν, διότι ελλείπουν πολλάκις τα προς εξέλεγγξιν μέσα...». Σε υποσημ.: «Ούτος πολλάκις διακρίνει τα ιδιοματικά, όπως: (1604, 15) Το ιδιωτικώς λεγόμενον *σπαρτζίον*, *σπαρτίον* οφείλον λέγεσθαι κατά την ανέκαθεν χρείαν. Ευρέθη γαρ τοις λουόμενοις αντί σπόγγων πλέγμα τι από σπάρτου ως εικός. Την τάσιν ταύτην του Ευσταθίου υπεδήλωσε και ο μαθητής και φίλος αυτού Μιχαήλ Χωνιάτης γράψας ότι: «εθαυματούργει πολλοίς γλώττας βαρβάρους μεταρρυθμίζων ταις παρ' εαυτού τεχνολογίαις και τοις του Αττικίζειν διδάγμασι», έτι δ' ότι ουδ' ηνείχετο μη ου κεκομψευμένως και γλαφυρώς φράζειν τα καθωμίλημένα και τα γλίσχρα πολυτελώς και τα φαύλα μεγαλοπρεπώς και σεμνώς» (Κατήχησις ΙΘ' Σπ. Λάμπρου, Ν. Ελλην. 13,360. 61). Σημείωσε ότι ο τύπος *σπαρτζίν*, με την ίδια σημασία και χρήση υπάρχει και σήμερα στη διάλεκτο του Πόντου σε έκταση. Ο Άνθιμος Παπαδόπουλος γράφει σχετικά στο Ποντιακό Λεξικό του: «Η λ. από το αρχ. ουσ. *σπαρτίον*. Υπό τύπον *σπαρτζίον*, και μεσν. Πλέγμα από σπάρτον ή ύφασμα εριούχον, με το ποίον οι λούόμενοι τρίβουν το σώμα. Πβ. και παροιμ. Ερρούξεν το *σπαρτζίν* κ' ετζάκωσεν τα μέσα τ'ς (επί προσποιητής ευαισθησίας γυναικός)».

Ο Γ. Χατζιδ. (στη μελέτη του «Σύντομος ιστορία της ελλ. γλώσσας, σσ. 8-9) γράφει σχετικά, γενικότερα: «Πάντοτε και πανταχού ολίγα μόνον στοιχεία της αληθώς ευχρηστούσης παρά τοις λαοίς γλώσσας γράφονται, και τούτων πάλιν μόνον μέρος διεσώθη ημίν... και κατά τον μέσον αιώνα η υπό των Ελλήνων λαλουμένη γλώσσα δεν εγράφετο οποία ελαλείτο, εξηκολούθει δ' όμως αδιαλείπτως να ζη, ήτοι να λαλήται υπό των πολλών, να διατελή πάντοτε μέχρι σήμερα ούσα ενιαία και αδιαίρετος, υπό πάντων των Ελλήνων κατά τους μακρούς αιώνας λαλουμένη και νοουμένη, δια τούτο δήλον ότι η προφορική παράδοσις, ήτοι η γλώσσα ην πανταχού του ελληνικού κόσμου από των αρχαίων χρόνων μέχρι σήμερα αδιακόπως διεσώσαμεν παις παρά πατρός και γενεά παρά γενεάς διαδεχόμενοι αυτήν, δύναται, αν μόνον προσηκόντως μελετηθή, πάμπολλα της γραπτής παραδόσεως να συμπληρώση και διορθώση. Προ πάντων δε χρήζει της επικουρίας ταύτης η μεσαιωνική ημών γλώσσα, ήτις μόνον από της πλουσιωτάτης λαλουμένης σήμερα, από της προφορικής παρα-

δόσεως και από της αρχαίας, της επιστημονικώς εξητασμένης γλώσσης δύναται να διαφωτισθῆ και νοηθῆ ορθώς».

Λόγοι αναστατώσεων (πολεμικής, πειρατικής προέλευσης) που έφεραν την ανασφάλεια, επικοινωνιακών δυσκολιών επαφής των διαφόρων τόπων του τεράστιου βυζαντινού κράτους με το κέντρο, συντέλεσανε ώστε πολλά ιδιωματικά γλωσσικά στοιχεία να παραμείνουν, όπως πολλά τοπωνύμια, δεμένα με όλον αυτό το χώρο, και μάλιστα σε απόμερα και άγονα και άσημα χωριά βουνών ή σε ξερονήσια που απαξίωναν να εγκατασταθούν οι κατακτητές.

Έτσι, αν περιπλανηθῆ κανείς εκεί ακόμα σήμερα, στα λιγότερο τουριστικά ή κυρίως στα όλως διόλου απλησίαστα από άλλους επισκέπτες, και επιχειρήσει γλωσσικές ανασκαφές, θα βρει ένα σωρό πανάρχαιες λέξεις, τύπους λέξεων, που να μην αναφέρονται από βυζαντινούς συγγραφείς ή να μη έχουν καταγραφή στα επίσημα μεσαιωνικά λεξικά (γράφω για τη μέχρι το 1966 κατάσταση — το μεγάλο εννεάτομο μέχρι στιγμής Λεξικό της Μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους Γραμματείας του καθηγητού Εμμ. Κριαρά δεν έχω πια το κουράγιο και το χρόνο! ούτε να φυλλομετρήσω!), αλλά που η ύπαρξή τους σήμερα μαρτυρεί ότι πρέπει νά ζησαν και κατά τους αιώνες του Βυζαντίου, πολλές με μορφή παραλλαγμένη κι αγνώριστες. Κ' η μεγάλη προσφορά του Βυζαντίου και σ' αυτόν τον τομέα είναι ότι στάθηκε επί χίλια χρόνια φρουρός κι αρχαιοφύλακας όλου αυτού του χώρου και του γλωσσολογραφικού θησαυρού του. Κ' η δύναμη αυτής της παράδοσης ήτανε τέτοια, που κατόρθωσε να ξεπεράσει όλες εκείνες τις συμπληγάδες των αλλοπρόσαλλων αλλόδοξων κατακτήσεων — ιδιαίτερα των σλαβικών και φραγκοτουρκικών — και ίσως ακριβώς γι αυτό.

Σχεδόν από την έναρξη της λειτουργίας του έργου της σύνταξης του «Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης» της Ακαδημίας Αθηνών, εκτός από την αποδελτίωση όλων των Λεξικών και βιβλίων γενικά που αναφέρονται στη μεσαιωνική και νέα ελληνική, με την ενίσχυση κυρίως από το 1920 της «Εν Αθήναις γλωσσικής Εταιρείας» (χρηματοδοτούμενης από το «Μπάγκειον Κληροδότημα»), όπως είναι γνωστό, συντάκτες της, τα καλοκαίρια κυρίως, μετέβαιναν και μεταβαίνουν και στο τελευταίο χωριό του ελλαδικού χώρου για τη συγκέντρωση ιδιωματικού γλωσσικού υλικού.

Ιδιαίτερη μάλιστα προσοχή, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια, και μάλιστα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την αναγκαστική εγκατάσταση ενάμισυ εκατομμυρίου προσφύγων στη χώρα μας, στην αποθησαύριση αυτού του γλωσσικού πλούτου (από το Κέντρο Λαογραφικών Ερευνών της Ακαδημίας, του λαογραφικού πλούτου) των «χαμένων πατρίδων» μέχρι Καππαδοκίας και Λυκίας. Της Κάτω Ιταλίας συνεχίστηκαν από τον συνάδελφο Αναστάσιο Καραναστάση, που ήδη βρίσκεται στην εκτύπωση του δεύτερου τόμου του σχετικού Λεξικού του). Της Κύπρου ακόμα. Της Κορσικής, όπου υπάρχουν κάποια ιδιω-

ματικά μανιάτικα υπολείμματα, έποικων εδώ και τριακόσια χρόνια (αποστολές συντάκτη-διευθυντή Δικαίου Βαγιακάκου).

Κατά τις δικές μου αποστολές — είκοσι τον αριθμό — από Αλεξανδρούπολη, περιοχή Καβάλας, όλη τη Χαλκιδική, περιοχή Γράμμου - Πίνδου, δυτική Πελοπόννησο, σχεδόν όλες τις Κυκλάδες, Ικαρία, Σάμο είχα την ευκαιρία, τις ευκαιρίες, να διαπιστώσω, από πρώτο χέρι, αυτή την εκπληκτική επιβίωση της γλωσσικής παράδοσης μέσα σ' αυτή τη λαίλαπα των αιώνων που έζησε η φυλή μας και διατήρησε την ελληνικότητά της — ιδιαίτερα τη θρησκεία και τη γλώσσα της. Αναφέρω ακόμα και τους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και την Ανατολική Ρουμελία, που έχουν εγκατασταθή στον βόρειο ελληνικό χώρο. Ελληνικά είχα τη χαρά ν' ακούσω και σε πρόσφατη εκδρομή μου στη Βουλγαρία (στη Μεσέμπρια — λέγε Μεσημβρία). Στην Κύπρο ακόμη μου δόθηκε ευκαιρία ν' ακούσω τ' αρχαιότατα ελληνικά τους και ιδιαίτερα με το πέρασμά τους από τη βυζαντινή περίοδο — κατά τον ένα χρόνο που διετέλεσα Διευθυντής του Λυκείου Πεδουλά, κεφαλοχωριού πάνω στο Τρόδος (τον κυπριακόν Όλυμπο) κατά το 1953-54. Αποκεί έχω συγκεντρώσει και κάποιο γλωσσολογραφικό υλικό — αν και η Κύπρος είχε την τύχη να μελετηθεί σχετικά, σημαντικά από πολλούς και καλούς! ερευνητές, Κύπριους κι ελλαδικούς και με αποστολή της Ακαδημίας Αθηνών (του Κέντρου συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού).

Ιδιαίτερα, για τη δική μου προσφορά, στο θέμα που εξετάζω, έχω να τονίσω τη συγκέντρωση γλωσσολογραφικού υλικού από προσφυγοχώρια κατοίκων προερχόμενων από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης (της Ανατολικής Θράκης, Ανατολικής Ρουμελίας, Προποντίδας, Βιθυμίας, Ιωνίας), όπου η βυζαντινή παράδοση πρέπει να ζούσε «σε απόσταση αναπνοής» από το μεγάλο πνευματικό κέντρο της, κ' η έρευνά μου έγινε λίγα χρόνια μετά την καταστροφή του 1922, και μάλιστα μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών με τη Συνθήκη της Λωζάνης, το 1924... όταν, αφήνοντας για πάντα τις ακμάζουσες υλικά και πνευματικά, πατρογονικές πατρίδες αιώνων της Ανατολής, για να τις δώσουν στους άλλους ξεριζωμένους Τούρκους της Ελλάδας, τους «Βαλαάδες», γεννήματα-θρέμματα της Μακεδονίας και της Θράκης ιδιαίτερα, κ' οι Τούρκοι τους επέτρεπαν να πάρουν από τ' αγαθά τους τα κινητά, όσα περίπου σήκωνε μια άμαξα, πράγματά τους, μαζί με τα εικονίσματα και τα σκεύη των εκκλησιών του χωριού των που έπαιρναν, σαν άλλοι Αινείες! κανείς δεν τους εμπόδιζε να πάρουν στο νου και την καρδιά τους για να τ' αποθέσουν ευλαβικά στις νέες εστίες τον ανεκτίμητο γλωσσικό και παραδοσιακό τους κόσμο τον ζυμωμένο με του Βυζαντίου και των έποικων του Αιγαίου τις αέναες καταβολές κ' ενέσεις για νέους μεταβολισμούς.

Συγκεκριμένα, κατά τη διετία 1958-59, όταν τους επισκέφθηκα, τα δύο καλοκαίρια, εγκαταστημένους, σχεδόν συμπαγείς από κάθε πόλη και χωριό

προέλευσης, τους περισσότερους, σε άγονους, βαλτώδεις τόπους, που τους αξιοποίησαν και τους έκκμαν μικρούς παράδεισους, δεν είχαν προφτάσει τότε, ακόμα να επηρεαστούν, στη γλώσσα και τον εθιμικό τους βίο, από τους περίγυρους ντόπιους. Ψυχολογικά, λοιπόν, τόσο κοντά στις χαμένες πατρίδες, μου έδιναν με πολλή συγκίνηση ό,τι κουβαλούσαν από αιώνες στη γλώσσα, το πνεύμα τους και την καρδιά τους.

Αλλά και όλος ο άλλος ελλαδικός χώρος που γύρισα κατά τις προαναφερθείσες αποστολές μου, κάθε φορά μου έδινε στοιχεία για το θέμα μου. Αναφέρω χαρακτηριστικά τρία παραδείγματα, που κατέγραψα σε δύο απ' αυτές και παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον.

Σ' ένα μικρό χωριό διακοσίων κατοίκων, του Γράμμου, το Πευκόφυτο, μια σχεδόν αιωνόβια γριούλα χρησιμοποίησε στη συζήτησή μας τη λ. αρμολόγηση (αρμολόγησις, συναρμολόγησις) των πετρών τοίχου (κατά το χτίσιμο), που δεν είναι άποθησαυρισμένη στο ΙΑ, αλλά έχει διασωθεί ως γλώσσημα, και που θα πρέπει νά χει ζήσει μέσω της βυζαντινής γέφυρας από τα πανάρχαια χρόνια.

Στο ΙΑ έχει δημοσιευθή η συνών. λέξη αρμολόγημα (από τη Θράκη), από το ελληνιστ. αρμολογώ, και με τύπο αρμολόγημα από την Άνδρο, Νάξο, με τη σημασία του Πευκόφυτου, κι όχι από τα χείλη μάστορη, οικοδόμου! (στο δεύτερο) = «η εργασία του αρμολογούντος, του θέτοντος λάσπην εις τας ρωγμάς τοίχου».

Σημειωτέον ότι το αρμολογώ δίνεται από την Ανθολ. Π. 7.554, στη σημ. συναρμολογώ, κατασκευάζω «τάφον» π.χ. Στην ίδια σημασία έχω καταχωρίσει στο ανέκδοτο ιδιωματικό Λεξικό της ιδιαίτερης πατρίδας μου Μυκόνου (συνταγμένο με βάση και κατά το σύστημα του ΙΑ)²⁰ τις λέξεις αρμολόγημα και αρμολογώ, αλλά και τις μη καταχωρισμένες αρμολοί (= αρμολόγημα, στη φρ.: τώρα κάνω τ' αρμολόγια, όπως μου είπε ο ντόπιος οικοδόμος — που προ-

20. Ένα Λεξικό από 12.000 περίπου λήμματα, που άρχισα τη συγκέντρωση του υλικού του, από πρώτο χέρι, το 1930 (όταν και παρουσίασα, φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως φροντιστηριακή εργασία μου στον καθηγητή της Γλωσσολογίας Γ. Αναγνωστόπουλο, διάδοχο του μεγάλου Γ. Χατζιδάκι στην έδρα, το έμβρυο της μετά πολλά χρόνια διδακτορικής μου διατριβής για τους φθόγγους τσ και τζ, που τους άκουα ως σ, ζ αντίστοιχα, στη γενέτειρα). Το όλο έργο είναι τελειωμένο σε συντακτικά δελτία και καθαρογραφημένο κατά ένα μικρότερο μέρος του. Απομένει ο έλεγχος της υπομνημάτισης και η δακτυλογράφηση... Αλλά και από το 1938 ήδη είχα υποβάλει στην Ακαδημία, μέσω του διαγωνισμού της «εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας» γλωσσάριο Μυκόνου από 3.000 περίπου λέξεις με σχετικά κείμενα (παραδόσεις, τραγούδια, παροιμίες κλπ.) με τα συνηθισμένα ονόματα του νησιού, τοπωνυμικό των νησιών Δήλου και Ρήνειας που ανήκουν στη Μύκονο και καλλιεργούνται από Μυκονιάτες από παλιά. Η συλλογή έτυχε τότε και βράβευσης. Το χειρόγραφο, με αριθ. 591 βρίσκεται στο Αρχείο του ΙΑΝΕ.

υποθέτει παλαιό «αρμολόγιον»). Το αρμολογώ, κατά το ΙΛ, δίνεται από τη Θράκη, Σύρο και, με τύπο αρμολοώ από Άνδρο, Νάξο, Πελοπν. (Λακων.).

Κατά μιαν αποστολή μου στην Άνδρο, όπου υπάρχει, όπως και γενικότερα στο νότιο χώρο, ειδικά ως προς τη χλωρίδα και πανίδα, τον γεωργικό βίο ιδιαίτερα, γνησιότατο ελληνικό λεξιλόγιο, στο Κόρθι, άκουσα την ομηρική λ. αιμασιά, ως μαδά, που το ΙΛ την έχει με τον τύπο αιμασά, από την Άνδρο και Τήλο.

Με την πρώτη λέξη, που σε αρκετά μέρη (ο χαρακτηρισμός του ΙΛ είναι «πολλαχ.») λέγεται πληρέστερα αιμασά, εννοείται κατά το ΙΛ, και, κατά προσωπική μου εξακρίβωση επί τόπου, όχι μόνο: «τοιχίον ή αντηρίς συγκρατούσα το φυτικόν χώμα κατωφερούς εδάφους», αλλά, συνεκδοχικά, και: «επίπεδος κατά τας κλιτύς επιφάνεια η δια της αντηρίδος επιτυγχανομένη»— κάτι, που σ' άλλα νησιά λέγεται πεζούλα, σκάλα, λουρί, ταράτσα, όχτη στην Κύπρο.

Με τη συμβίωση δηλαδή και άλλων, αρχαίων και νεότερων, ελληνικών και ξένων, λέξεων, έζησε μέχρι σήμερα μια ομηρική λέξη, με την αρχική της σημασία στον ελληνικό λαό. Τη σημασία της «ξερολιθιάς», του «κρεμαστού» χωραφιού έχει η λέξη στον Όμηρο. Όταν ο Οδυσσέας, μετά πολλές περιπλανήσεις, γυρίζει στην Ιθάκη, και, άγνωστος ακόμα, επιχειρεί να μπει στο παλάτι του, μετά το ζετίναγμα του «πτωχού πανδημίου» Ίρου που θέλησε να τον ειρωνευτεί, κάποιος από τους μνηστήρες, ο Ευρύμαχος ο Πολύβου, δοκιμάζει να τον ξαναειρωνευτεί με τ' ακόλουθα λόγια: «ξείν', ή αρ' κ' εθέλοις θητευέμεν, ει σ' ανελοίμην αγρού επ' εσχατιής, μισθός δέ τοι άρκιος έσται / αιμασιάς τε λέγων και δένδρα φυτεύων»;

Το σημερινό χτίσιμο ακριβώς «επ' εσχατιής αγρού», στα νησιά μας, της ξερολιθιάς αυτής, δείχνει ότι έτσι πρέπει να ερμηνευθεί και η αρχαία λέξη, και όχι ως φράχτης από αγκάθια, όπως ισχυρίζονται μερικοί συνδυάζοντας τη λέξη προς το αιμός: δρυμός. Άλλωστε κ' η Ιθάκη και την ίδια μορφή εδάφους έχει και θα είχε, ασφαλώς, και τότε στα χωράφια της. Τη λέξη, με τη σημασία του τοίχου, χρησιμοποιούν κι ο Ηρόδοτος κι ο Θουκυδίδης κι ο Δημοσθένης. Πβ. αιμασιολογώ: χτίζω τοίχους (Θεόπομπ. Κωμ. Άδηλ.). Πβ. και Οδύσσ. ω 224: αιμασιάς λέξοντες αλωής έμμεναι έρκος...» (για να χτίσουν τοίχο, φράχτη (περίφραση του αιμασιολογώ ό.π.). Τελικά, το «τοιχίον» είναι και «φράχτης», που προστατεύει το χώμα να μη παρασυρθεί από τη βροχή..

Η αρχ. λ. αναδενδράς, πάλι, αναδεντροάδα, κατά το ΙΛ, :στην Κάρυστο (και το Λεξ. Δημητρ.), ανεντροάδα (με ανομοίωση των δύο δ), στην Τήνο, και ανεδροάδα στην Άνδρο (γράφει τον ίδιο τύπο, τον δεύτερο, και για τα δύο νησιά), αλεντροάδα στην Ικαριά (με ανομ. των δύο ν—βλ. Γ. Χατζιδ. ΜΝΕ 2,436) και, τέλος, αλεντροούδα στην Ικαριά, πάλι (ίσως κατά το ρ. αναδενδροούμαι, η κατάλ. και όχι απλώς «κατ' άλλα», (ΙΑΝΕ στη λ. για αμπέλι, αναρριχώμαι πάνω σε δέντρο, κατά τον Γρηγ. Νύσσ. τόμ. 1.499D, 404A)... αφού ξεκίνησε από τους

αρχαίους προγόνους μας (Φερεκρ. στους «Μεταλλείς 2. Δημοσθ. 1251, 23. Θεόφρ. Αιτ. Φ. 1,10,4) ως «άμπελος ήτις αυξάνεται αναρριχωμένη επί δένδρων, κοινώς δενδρόκλημα ή αγριόκλημα», πέρασε στο Βυζάντιο (έμμεσα το βλέπομε στον Γρηγόριο τον Νύσσης, ό.π. ως «αναδενδρουμένη άμπελος»), για να φτάσει ως τις μέρες μας στη σημ. της «κληματαριάς» ή, καθώς ερμηνεύεται στο ΙΛ, «άμπελος στηριζομένη επί δένδρου ή ικριώματος».

Οι πρόχειρες αυτές παρατηρήσεις μας υποχρεώνουν να σκεφτούμε για άλλη μια φορά το μεγάλο κενό που παρουσιάζεται στην έρευνα και τη μελέτη της Νέας Ελληνικής, της Ελληνικής γλώσσας γενικότερα, γιατί η γλώσσα, μία κ' ενιαία στον κύριο κορμό της, παρ' όλες τις κατά περιόδους μορφές της (αρχαία, ελληνιστική, μεσαιωνική-βυζαντινή, νέα, χοντρικά) κατανοείται κ' εξετάζεται καλύτερα σε συσχετισμό της κάθε μιας με την άλλη, ιδιαίτερα της βυζαντινής με τη νεότερη· με την έλλειψη ενός πλήρους Λεξικού που να παραλαμβάνει την κάθε λέξη από τη γένεσή της μέχρι σήμερα.

Τη μεγάλη αυτή ανάγκη είδε πολύ νωρίς ο μεγάλος γλωσσολόγος και δημιουργός της ελληνικής γλωσσικής επιστήμης στη χώρα μας Γεώργιος Χατζιδάκις όταν συνέλαβε την ιδέα σύνταξης ενός Λεξικού, που το ονόμασε [«Ιστορικόν»], γιατί ήθελε να εξετάσει την όλη ελληνική γλώσσα σε όλη τη γραπτή παρουσία και παρουσίασή της μέσα στο πέρασμα των αιώνων, από τον Όμηρο μέχρι σήμερα και ως το τελευταίο λεξίδιο του τελευταίου χωριού, οικισμού.

Δυστυχώς η Ελλάδα, τον καιρό εκείνο, στις αρχές του αιώνα μας, δε μπορούσε να ονειρευτεί ένα τόσο πολυδάπανο έργο που απαιτούσε και χρόνο και πολυμελές ειδικευμένο προσωπικό, και γιαυτό σκέφθηκε ο οραματιστής του ότι μια που ο αρχαίος θησαυρός ήταν ικανοποιητικά λεξικογραφημένος, ο βυζαντινός στους αντίστοιχους συγγραφείς κατά ένα μεγάλο ποσοστό αποθησαυρισμένος, και ο μόνος που διέτρεχε άμεσο κίνδυνο απώλειας (κατα το λεξιλογικό, γραμματικό, σημασιολογικό μέρος του,) όσος διασωζόταν ακόμα στο στόμα του λαού, αποφάσισε ν' αρχίσει τιο έργο της σωτηρίας και μελέτης από το τέλος. Έτσι άρχισε να συγκεντρώνεται σιγά σιγά το υλικό, με τρόπο που προσδιορίζεται και εκτίθεται με κάθε λεπτομέρεια στα «προλεγόμενα» του πρώτου τόμου του «Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής, της τε Κοινής και των Ιδιωμάτων», ο οποίος εκυκλοφόρησε το 1933 από την Ακαδημία Αθηνών».

Επίμετρο

Το έργο συνεχίζεται, όπως είναι γνωστό, από τότε, και τελευταία (το 1980) εκδόθηκε ο δεύτερος ημίτομος του τέταρτου τόμου ως τη λ. γεροδάσκαλος. Δυστυχώς ο πολύπλοκος μηχανισμός της σύνταξης του Λεξικού, που απαιτεί όχι μόνο ειδικές επιστημονικές γνώσεις αλλά και λεξικογραφική εμπειρία που αποκτάται μετά μακρόχρονη εργασία για ένα τόσο σημαντικό έργο, από

το ένα μέρος, και η επιθυμία βελτίωσης της οικονομικής κατάστασης και ευρύτερης επιστημονικής προβολής των συντακτών του (με την κατάληψη επιστημονικής έδρας — άσχετης φαινομενικά πολλές φορές με την επιστήμη της γλωσσολογίας) — αρχικά η καθυστέρηση ήταν ηθελημένη, για να γίνει η σύνταξη επί τη βάσει περισσότερο, πλουσιότερου, γνησιότερου λεξικολογικού υλικού — το ΙΑ απορφανιζόταν, αποδεκατιζόταν από τους εμπειρότερους συντάκτες του, με αποτέλεσμα το έργο να συνεχίζεται από την αρχή και με την αναπόφευκτη βραδυπορεία. Έχει αποθησαυρισθή, πάντως, ένα τεράστιο υλικό, με βάση του οποίου συνεχίζεται η σύνταξη με νέο επιστημονικό αίμα και με τις μεγάλες προόδους που έχουν σημειωθή, στο μεταξύ, στη γλωσσολογική επιστήμη.

Ευτυχώς βρέθηκε ένας Πόντιος ιερωμένος, φιλόλογος αρχισυντάκτης, ο Άνθιμος Παπαδόπουλος, κεντρικός νους και συντονιστής του έργου, που με ασκητική αφοσίωση κατόρθωσε μέσα στην εικοσιπενταετία της διεύθυνσής του να μας δώσει τους τρεισήμισυ πρώτους τόμους του ΙΑ μέχρι τη λ. γάρογρος. Στον ίδιο χρωστάμε τη σύνταξη και έκδοση του ειδικού Ποντιακού Λεξικού.

Λείπει όμως ακόμη ένας γλωσσικός άτλας που να δίνει ανάγλυφη τη γραμματική (κυρίως τη φωνητική) και σημασιολογική μορφή και έκταση κάθε εξεταζόμενης λέξης. Έλειπε μέχρι τινός ένα Λεξικό που να περιλαμβάνει «όλον» το γλωσσικό θησαυρό της βυζαντινής περιόδου, που ελπίζομε, όταν ολοκληρωθεί το έργο του καθηγητού Εμμανουήλ Κριαρά και παλαιού Διευθυντού του «Μεσαιωνικού Αρχείου» της Ακαδημίας Αθηνών που από χρόνια έχει δοθεί «ψυχή τε και σώματι» στην έρευνα όχι μόνο της βυζαντινής γραμματείας, αλλά και της καθαρότητας της πλουσιότατης Νέας Ελληνικής Γλώσσας, που τόσα χρωστάει στην πρώτη για τη διάσωση, με τον δικό της μεταβολισμό, της πατρογονικής μας κληρονομιάς.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να κάμω μερικές παρατηρήσεις που βγήκαν από τη μακρόχρονη υπηρεσία μου στη σύνταξη του «Ιστορικού Λεξικού». Τα μεγάλα έργα είναι μοιραίο να παρουσιάζουν και μεγάλες και πολλές δυσκολίες κ' έλλείψεις και παρερμηνείες.

Η φωνητική παρουσίαση-απόδοση των συντασσομένων λέξεων πολλές φορές ιδίως στις γλωσσικές συλλογές ερασιτεχνών συλλογέων, ακόμα και στις αντιγραμμένες από χειρόγραφα «του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», ο οποίος δια του «Ζωγραφείου αγώνος» σπουδαίως συνετέλεσεν εις την περισυλλογήν «μνημείων της Ελληνικής αρχαιότητας στα «Προλεγόμενα» του Α' τόμου του ΙΑΝΕ, που αντιγράφηκαν, αλλά χάθηκαν τα πρωτότυπα στο μεταξύ, δεν γίνεται πάντα με απόλυτη επιστημονική ακρίβεια, όπως πρόχειρα σημειώνω ότι συμβαίνει με την απόδοση π.χ. των μέσων ηχηρών συμφώνων, *b*, *g*, *d* των δασέων φθόγγων *δ*, *ξ*, *ψ*, που συνήθως προέρχονται

από συνίζηση: εκκλησῆ (από εκκλησία-εκκλησιά), κλεψῆ (από κλεψιά) ή δεξῆ (από δεξιά) κ.ο.κ.

Άλλοτε πάλι είναι ισοπεδωτική, χωρίς να διακρίνονται στα βόρεια ιδιώματα οι ημιβόρειες αποκλίσεις που παρατηρούνται και στα νότια, οι «ημιβόρειες». Επίσης δεν εννοώ γιατί πρέπει, σώνει και καλά, στην αρχή λέξεων να σημειώνουμε την ηχηρή προφορά των «μέσων ηχηρών» στις λέξεις μπαίνω, π.χ. γκαρίζω ή ντουβάρι (με τα *b, g, d*) ή ενδιάμεσα, όταν προηγούνται φθόγγοι που δεν επιτρέπουν την έρρινη προφορά των, όπως στη λ. μπάομπας (και όχι βάοβας, κ.ο.κ.).

Ο ενεστώτας ρημάτων που ακούμε συνήθως στον Αόριστο, όπως εξήτησα (ενεστώς ζητάω ή ζητώ;) ζητάς ή ζητείς; (όπως στη Μύκονο, από επόνεσα έχομε στον ενεστώτα πονώ, πονείς, πονεί...)

Η σημασία των λέξεων αποδιδόμενη από ερασιτέχνες συλλογείς δεν δίνεται με «διδασκαλικά χωρία». Πολλές φορές, βέβαια, οι ίδιοι οι συντάκτες του Λεξικού μεταβαίνοντας επιτόπου αποδίδουν με ακρίβεια τα πράγματα. Η επιτόπου όμως αυτή παραμονή κ' εξέταση απαιτεί περισσότερο χρόνο, και οι ερωτώμενοι δεν κατανοούν το σκοπό των ερωτημάτων ούτε και τα ίδια τα ερωτήματα που τους τίθενται. Θα πρέπει ν' αποκτήσει κανείς τη συμπάθειά τους και να τους ακούσει σε αβίαστες διηγήσεις τους. Αν όμως ένας ντόπιος της εξεταζόμενης περιοχής, γνωρίζοντας ο ίδιος το ιδίωμα έχει την ευχέρεια να τους ακούει επί πολύ χρόνο αβίαστα συνδιαλεγόμενους, έχει περισσότερες δυνατότητες ν' αποδώσει γνησιότερα τα λεγόμενά τους.

Με την πείρα μου ως συντάκτη του Λεξικού επί μακρό διάστημα, είχα πολλές ευκαιρίες να διαπιστώσω χοντρικές παραποιήσεις συγκεντρωμένου υλικού. Πρόχειρα, επειδή αγάπησα παθολογικά τον τόπο της ιδιαίτερης πατρίδας μου, τη Μύκονο, τόπο γέννησης και της γυναίκας μου, και θέλησα να συνδέσω τ' όνομά μου με την έρευνα της γλώσσας και της λαογραφίας του, σημειώνω τρία λάθη, γεύματος χάριν, το ένα φωνητικό, το άλλο συντακτικό και το τρίτο σημασιολογικό, δημοσιευμένα στους μέχρι τώρα εκδεδομένους τόμους του ΙΑ.

Όπως είπα παραπάνω, από τον αόριστο ρήματος που ακούσαμε είναι δύσκολο πολλές φορές να βρούμε τον ενεστώτα. Κάποιος λοιπόν παλαιός έμπειρος συντάκτης του ΙΑ, που έγινε αργότερα και καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και είχε συγκεντρώσει γλωσσικό υλικό από την Άνω Μερά της Μυκόνου, το 1920, ξεκινώντας από φρ. με το ρήμα στον Αόριστο, τό'κουσα, δίνει ενεστώτα 'κούω, που έχει τυπωθή και στο ΙΑ, στον Α' τόμο του, ως τύπος του ακούω... (από τη Μύκονο). Μα και κατά τους φωνητικούς νόμους και τη σειρά ισχύος των φωνηέντων (που δίδαξε ο Χατζιδάκις: α, ο, ου, ε, ι, ως ήχων, φθόγγων) το ο είναι ισχυρότερο του ι, εν προκειμένω στη συνεκφορά στη φρ. το ήκουσα, στον ενικό, και αφ' ετέρου επειδή το τονούμενο ή- δυσκολεύει την αποβολή του μπορούμε να δικαιολογήσομε την

αποβολή από τον ενεστώτα: τα ακούω-τ' ακούω-τα 'κούω..... τό 'κουσα... πληθυντικό τα εκούσαμε - τα 'κούσαμε, όθεν και: τό 'κουσα. Πρέπει να σημειώσω εδώ ότι η αύξηση του ρήματος, όλων των ρημάτων στη Μύκονο, ενεργητικής και μέσης φωνής, είναι χρονική όταν τονίζεται στον ενικό, και συλλαβική, άτονη στον πληθυντικό. Π.χ. ακούω-ήκουα-ήκουσα, -ες, ε(νε) -εκούαμε-εκούσαμε, εκούετε-εκούσετε, εκούανε-εκούσανε. έρχομαι - ήρχουμ(ουν)ε. ερχόμεστα...

Στη Μύκονο συνηθίζεται ο επιθετικός προσδιορισμός να εκφράζεται, όπως και στην κοινή, με έναρθρο επιρρηματικό. Όπως λέμε δηλαδή «ο εδώ αντιπρόσωπος (μιας εταιρείας ή ο ενταύθα απεσταλμένος της, ...έτσι, στη Μύκονο λέμε ο βορνά τοίχος του σπιτιού και τόπων. Το βορ' να Ακρωτήρι. Έτσι το είχα δώσει με παλαιό χειρόγραφο μου από το 1938, αλλά τελικά τυπώθηκε ως Βορ'νό Ακρωτήρι.

Αλλά το πράγμα γίνεται τραγικό όταν το θηλυκό ενός επίθετου, του αρσενικός, η αρσενική, με τύπο 'σερνική, γίνεται, ευτυχώς! μόνο στη Μύκονο, «είδος μικρού πλοιαρίου με ένα ιστόν και μίαν κεραίαν έχοντος ευθείαν προεξέχουσαν πλώραν και πρύμνην ομοίαν προς την πλώραν» — ενώ πρόκειται για το σερνίκι, ουδέτερο, που προέρχεται από το σλαβικό *cernik* (παλαιοσλαβ.: είδος μεταφορικού μέσου) που έγινε *τσερνίκι-τσερνίκι* και με ηχηροποίηση του «ημίκλειστου» φθόγγου *τσ σε σ*, *σερνίκι*. (βλ. Σ. Μάνεση, *Τροπή συμφώνων ΤΣ ΤΖ εις Σ Ζ* σελ. 117. Βλ. και G. Meyer, *Neugr. Stud.* 2,61). Για τον Βογιατζίδη, που δίνει την πληροφορία, βλ. *XIA* 370, 180. Το φαινόμενο της ηχηροποίησης απαντά σε τσιτακισμένες λέξεις, που δεν προέρχονται από το *κι κε-τσι τσε* και στα νησιά Τήνο, Σύρο, Μύκονο, Δονούσα, Σχινούσα, Ηρακλειά, Κουφονήσια, Κάρπαθο, Κάσο, Ικαρία (στα Δωδεκάνησα και με τη μορφή *σ-σ*, *ζ-ζ*, φαινόμενο που το συναντήσαμε και στο Βυζάντιο κατά το έτερο σκέλος *(ν)τζ-(ν)ζ*. Το φαινόμενο επισημαίνεται και από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και από τον Boerio στο *Dizionario Veneziano* και προσωπικά το είδα και σε μια πινακίδα οδού της Βενετίας το 1966: *Via Delle Rasse*. Κ' εδώ φαίνεται πόσο, ακόμα και οι πιο ασήμαντες γλωσσικές έρευνες χρειάζονται για τη σωστή αντιμετώπιση και μελέτη της γλώσσας μας για να μας απαλλάξουν από εσφαλμένες εκτιμήσεις. Να ένας λόγος για τον οποίο από την αρχή ακόμα της σύνταξης του Λεξικού αντιμετωπίσθηκε η παράλληλη επιστημονική έρευνα με την παράλληλη έκδοση του «Λεξικογραφικού Αρχείου», έπειτα δε (από του 1939) του «Λεξικογραφικού Δελτίου», όπου οι συντάκτες καταχώριζαν και καταχωρίζουν ακόμα στο β' μελέτες βγαλμένες από τα προβλήματα και τα πορίσματα που αποκομίζουν κατά την καθημερινή τους εργασία στη σύνταξη του Λεξικού. Προβλήματα που αναφέρονται στον τρίπτυχο σκελετό του ΙΑ: γραμματικά (τυπολογικά) - ετυμολογικά - σημασιολογικά από την πρώτη γραπτή εμφάνιση της γλώσσας μας και μέχρι σήμερα.

Εκείνο στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή από την πρώτη στιγμή της

σύστασης του επιτελείου των συντακτών ήταν, όπως γράφεται στα προλεγόμενα του Α' τόμου, η αυτοκριτική με τη διαρκή αναθεώρηση των συντασσόμενων λέξεων, με τη σύνταξη και ανασύνταξη, με το κάθε τόσο προσκομιζόμενο υλικό «ως προς τους τύπους και τας σημασίας των λέξεων και τα παραδείγματα εκάστης σημασίας...» και «οι συντάκται δεν ηρκέσθησαν μόνον εις το υλικόν του αρχείου, αλλά προσέθεσαν και όσα αυτοί έσωζον εις την μνήμην των... Το ότι δε κατάγονται εκ διαφόρων χωρών και ούτω αντιπροσωπεύουν διάφορα γλωσσικά ιδιώματα, και τούτο αποτελεί μέγα αγαθόν, διότι η καθ' ημέραν προφορική επικοινωνία και συζήτησις επί διαφόρων γλωσσικών ζητημάτων πολυτρόπως προάγει το έργον του Λεξικού».

Πράγματι, αν εξετάσομε την καταγωγή όλων όσων συνέβαλαν στη συγκέντρωση, καταγραφή και σύνταξη όλου αυτού του υλικού, βρίσκουμε πρώτα πρώτα επικεφαλής τον μεγάλο Χατζιδάκι, που αγκάλιασε όλο σχεδόν τον ελληνικό και ελληνόφωνο χώρο στις βασικές του ιστορικές και περιγραφικές γλωσσικές ιδιότητες, τον Άνθιμο Παπαδόπουλο με την τέλεια γνώση της Ποντιακής διαλέκτου (μας άφησε στα έσχατα γερατειά του το «Λεξικόν της Ποντιακής διαλέκτου»), κ' έδωσε σάρκα και οστά, σχεδόν μόνος, στην έκδοση των τριώμισι πρώτων τόμων του ΙΑ. Απ' αυτό πέρασαν και έδωσαν ύλη και μελέτες σχετικές: Κρητικοί Στυλ. Καψωμένος, Γ. Κουρμούλης (θά 'βαζα εδώ τον σημερινό διευθυντή του ΙΑ, που, αν και μη Κρητικός έδωσε πολλά στη μελέτη της κρητικής διαλέκτου Ν. Κοντοσόπουλο. Δωδεκανήσιοι: Αναφέρω εδώ τον Αναστάσιο Καραναστάση, που εκτός από τις συλλογές του από τα Δωδεκάνησα, με επανειλημμένες αποστολές στην Κάτω Ιταλία συμπλήρωσε το σχετικό Λεξικό του G. Rohlfs και τώρα βρίσκεται στην εκτύπωση του Β' τόμου του δικού του συμπληρωματικού Λεξικού. Οι Κυκλάδες με τον Ι. Βογιατζίδη και τον γράφοντα. (Ο Βογιατζίδης και με το βιβλίο του «Ανδριακά»). Συντάκτες από τη Χίο (Κ. Άμαντος), από τη Σύρο (Φ. Κουκουλές, Αντ. Σιγάλας), τη Σίφνο (ο Νικ. Δεκαβάλλας), από την Εύβοια Β. Φάβης. ο Σταμάτης Καρατζάς, ό Ι. Καλλέρης). Από την Πελοπόννησο (Δ. Γεωργακάς, Δικαίος Βαγιακάκος, Ι. Πούλος, Δημ. Κρεκούκιας). Από την Ίμβρο (ο Ν. Ανδριώτης). Από την Τσακωνιά (ο Θανάσης Κωστάκης), τον Π. Λορεντζάτο από την Κεφαλονιά. Τον Πέτρο Φουρίκη από τη Σαλαμίνα, γνώστη και της Αλβανικής, όπως ο Άνθ. Παπαδόπουλος της Τουρκικής—γιατί οι συντάκτες θα πρέπει να κινούνται και στην Κουτσοβλάχικη, την Ιταλική βέβαια (τη βενετσιάνικη), τη Σλαβική (ο Ανδριώτης). Ο Χρίστος Παντελίδης από τα Δωδεκάνησα. Ο Γ. Αναγνωστόπουλος (από το Ζαγόρι της Ηπείρου). Οι περισσότεροι απ' αυτούς έδωσαν και γλωσσάρια ιδιαίτερα του τόπου της καταγωγής των και μελέτες γι' αυτούς και γενικότερες και οι νεότεροι που τους ακολούθησαν και τους ακολουθούν μέχρι σήμερα που παρουσιάζεται μια αναζωπύρωση της συλλεκτικής, συγγραφικής, συντακτικής, εκδοτικής δραστηριότητας.

Και κάτι πολύ χαρακτηριστικό για τη συνέχεια της ελληνικής γλωσσικής παράδοσης από τα αρχαιότατα χρόνια μέχρι σήμερα μέσω της βυζαντινής γέφυρας:

Από την πρώτη στιγμή που ο μεγάλος Χατζιδάκις συνέλαβε την ιδέα, το όνειρο της αλληλεξάρτησής των για την καλύτερη γνωριμία της καθεμιάς από τις άλλες, στη σύνταξη του «Ιστορικού Λεξικού» εργάσθηκαν, αρχικά ως απλοί συντάκτες και, οι περισσότεροι, ως διευθυνταί-αρχισυντάκτες, επιστήμονες που διέπρεψαν, αφού έφυγαν απ' αυτό, ως καθηγηταί πανεπιστημίων (Αθηνών και Θεσσαλονίκης) στον κλάδο της κλασικής Φιλολογίας ο ξεχωριστός Πέτρος Παπαγεωργίου, Εμμανουήλ Πεζόπουλος, Παναγής Λορεντζάτος, Αντώνιος Χατζής, Στυλιανός Καψωμένος. Της Γλωσσολογίας ειδικά: Γεώργιος Αναγνωστόπουλος (μαθητής και συνεχιστής του Χατζιδάκι), Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Νικόλαος Ανδριώτης, Βασίλειος Φάβης, Γεώργιος Κουρμούλης. Της Λαογραφίας, που μαζί με την Ιστορία και τη γλώσσα δίνουν την ταυτότητα του κάθε λαού: Στίλπων Κυριακίδης, Κ. Ρωμαίος. Για το συγγενές παλαιό «Λαογραφικόν Αρχείον» ας μιλήσουν άλλοι.

Της βυζαντινής Ιστορίας, που ξεκίνησε κι αυτή από την έρευνα των βυζαντινών γλωσσικών κειμένων, ο Κωνσταντίνος Άμαντος που έδωσε πλήθος άρθρων του γλωσσικών σε επιστημονικά περιοδικά, συνέταξε (κ' εξέδωσε) το «Χιακόν Γλωσσάριον» και, ως πρόεδρος, επί έτη πολλά, της Εφορευτικής επιτροπής του Λεξικού, έδινε το «τυπωθήτω» (μετά εξονυχιστική μελέτη) στις εκτυπούμενες «σειρές» του ΙΑΝΕ (όταν ήταν πια συνταξιούχος — και ακαδημαϊκός). Ο Φαίδων Κουκουλές, με πολλές γλωσσολογραφικές εργασίες του αυτοτελείς και σε επιστημονικές επετηρίδες και περιοδικά, ιδίως με την έκδοση του εξάτομου έργου ζωής «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», όπου ένας συνεχής συσχετισμός λέξεων και «βίου» βυζαντινού με τα νεοελληνικά (και τ' αρχαία) είναι εξονυχιστικά εκπληκτικός στην αλληλοσύνδεσή των.

Ο Ιωάννης Βογιατζίδης, που ως συντάκτης, αρχικά, ανέλαβε γλωσσικές αποστολές στις Κυκλάδες (τις δικές του συνέχισε και συμπλήρωσε αργότερα ο γράφων) και έχει συγγράψει ικανό αριθμό γλωσσικών σε επετηρίδες κλπ., και με τ' «Ανδριακά» του μας έδωσε το ιδιωματικό γλωσσικό υλικό της ιδιαίτερης πατρίδας του, μαζί με άλλες σχετικές πληροφορίες λαογραφικές και ιστορικές (καθηγητής της βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Ο Σταμάτης Καρατζάς, ακόμα, που με τις ιδιαίτερες έρευνές του στα παλαιοαθηναϊκά και τα ελληνικά των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας συνέδεσε την αρχαία με τη βυζαντινή πρόσμειξη.

Κάποιο κρίκο σ' αυτή την αλυσίδα τολμά να ισχυριστεί ο γράφων (συντάκτης του ΙΑΝΕ από το 1946 μέχρι του 1973), εκτός από τη συντακτική και συλλεκτική (είκοσι γλωσσικές αποστολές από Αλεξανδρούπολη, Καβάλα, Χαλκιδική, Δυτική Μακεδονία, καρπός των τριών αποστολών (1952, 1953, 1955)

σε 52 χωριά τρεις χειρόγραφες συλλογές, η μελέτη «Αντικωφωτικά φαινόμενα βορείων ιδιωμάτων (Λεξικογραφικόν Δελτίον τόμος ΙΑ΄ 1966-77) και ένα ιστορικό μυθιστόρημα «Ψηλά στη Μελισσόπετρα (από τον γλωσσολογραφικό πλούτο της Δυτικής Μακεδονίας). Οι τρεις αποστολές έγιναν από την «εν Αθήναις Γλωσσικήν Εταιρείαν» με συνεισφορά του «Μπαγκείου κληροδοτήματος». Δυτική Πελοπόννησο, Κυκλάδες, Ικαρία, Σάμο) προσφορά του και τις γλωσσικές του μελέτες (δημοσιευμένες κυρίως στο «Λεξικογραφικόν Δελτίον» της Ακαδημίας) και με το τελευταίο του έργο-βιβλίο «Ο κύκλος του χρόνου» (εθιμικά-λατρευτικά-μετεωρολογικά), Αθήνα 1981, όπου ξεκινώντας από τις λέξεις μέσα σ' όλο τους τον ελληνικό βίο, φορείς του ίδιου αυτού βίου, δίνει την παρουσία του μέρα με τη μέρα, από τα παλιά και μέχρι σήμερα με το πέρασμά τους από τη βυζαντινή περίοδο.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ